

Necmi, Cin Ahmed gibi çeşitli takma adlarla fıkra, sohbet, makale, hâtırât, mi-zahî şiir vb. türünden çeşitli yayın or-ganlarında çıkan yazıları büyük bir ye-küne ulaştırmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmail Habîb [Sevük]. *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1340, s. 678; a.mlf., *Tanzimattan Beri Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941, I, 382; Gövsa, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, İstanbul 1933-37, II, 418; a.mlf., *Türk Meşhurları*, s. 375; Murad Uraz, *Türk Edip ve Şairleri*, İstanbul 1940, IV, 8; Server İskit, *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara 1943, s. 181-182; Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleleriyle Ercüment Ekrem*, İstanbul 1957; a.mlf., *Hiciv ve Mizah Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1970, s. 354-356; Yusuf Ziya Ortaç, *Bir Varmış, Bir Yokmuş: Portreler*, İstanbul 1960, s. 145-149; Aziz Nesin, *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, İstanbul 1973, s. 222-230; Mehmed Semih, *Türk Mizah Hikâyeleri Antolojisi*, Ankara 1982, s. 38-46; Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1985, s. 311-312; Cevdet Kudret Solok, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, İstanbul 1987, II, 220-237; Banarlı, *RTEİT*, II, 1244; *Büyük Türk Klâsikleri*, XII, 148-165; Rahim Tarım, *Ercüment Ekrem Talu'nun Romanlarında Millî Mücadele* (yüksek lisans tezi, 1986), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, nr. 75; a.mlf., "Ercüment Ekrem Talu Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *MÜTAD*, VI (1991), s. 245-309; Hakkı Süha [Gezgin], "Edebî Portreler: Ercüment Ekrem", *YM*, sy. 51 (1940), s. 5; M. Behcet Yazar, "Edebiyatçılarımızı Tanıyalım; Ercüment Ekrem Talû", *Yedigün*, sy. 431, İstanbul 1941, s. 15, 18; Abdülhak Şinasi Hisar, "Ercüment Ekrem Talû'ya Dair Hâtıralar", *TY*, sy. 264 (1957), s. 548-550; Sami N. Özerdim, "Ercüment Ekrem Talu", *Yeni Yayınlar Dergisi*, II/3, İstanbul 1957, s. 73-77; [Kenan Akyüz], "Talu, Ercüment Ekrem", *TA*, XXX, 373; *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, X, 3942-3943.

ATILLÂ ÇETİN

ERDEB

(bk. İRDEB).

ERDEBİL

(أردبیل)

İran'da Doğu Azerbaycan idarî bölgesinde il ve bu ilin merkezi olan şehir.

Deniz seviyesinden 1505 m. yükseklikte, Savalan (Sabalan) dağ silsilesinin eteklerindeki platoda kurulmuştur. Burası ile İran-Azerbaycan Cumhuriyeti sınırı arasındaki mesafe 40 kilometredir, Hazar denizi sahiline kadarki mesafe ise 64 kilometreden fazladır. Bazı eski Arap kaynaklarında şehrin adı Erdübîl şeklinde geçerken X. yüzyılda yazılmış Fars-

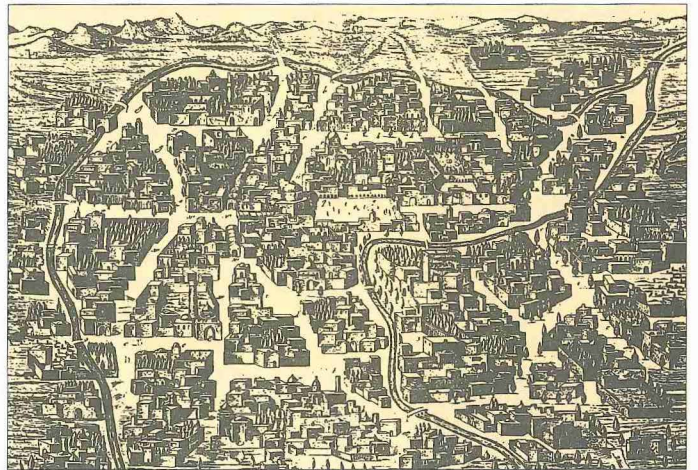
ça *Hudûdü'l-âlem*'de Erdevîl imlâsıyla kaydedilmiştir. Ortaçağ Arap ve Fars coğrafyacıları şehrin kuruluşunu Sâsânî Hükûmdarı II. Yazdicerd'in oğlu Firüz dönemine (459-484) kadar götürürler. İslâmî fetihlerden önce Sâsânî Devleti'ne katılan Azerbaycan hâkiminin (merzûbân) başşehri olan Erdebil, Hz. Ömer devrinde Azerbaycan valiliğine tayin edilen Huzeyfe b. Yemân'ın günlerce süren savaştan sonra yaptığı antlaşma ile fethedildi (642). Hz. Ali zamanında Azerbaycan valisi olan Eş'as b. Kays, halkının çoğunun müslüman olduğu Erdebil'e bazı Arap aşiretlerini de yerleştirerek burayı büyük bir şehir haline getirdi. Şehirde daha sonra genişletilen bir de cami yapıldı.

Erdebil'i İslâm tarihinde tanıtan en önemli olay, Bâbek'in liderliğinde gelişen Hürremiye hareketidir. 201'de (816) Arap hilâfeti aleyhinde bir ayaklanma şeklinde başlayan Hürremiye hareketinin merkezi Erdebil civarında bulunan dağlık bölgedeki köylerdi. İlk Arap tarihçileri, Bâbek'in halifeliğe karşı silâhlı mücadelesi sırasında onun Erdebil çevresindeki kaleleri tahrip ettiğini yazarlar. Bâbek isyanı bastırıldıktan sonra da Erdebil yine hilâfet aleyhindeki isyanların merkezi olmaya devam etti. Bâbek olayının ardından Azerbaycan hâkimi olan Afşin Haydar b. Kāvūs, kendi akrabalarından Mengü Çür'u vilâyetin âmili tayin etti. Erdebil'de oturan Mengü Çür'un Bâbek'e ait kalelerin birinde çok miktarda para ve mücevheratı halifefeden sakladığı, şehrin sâhib-i berîdi (posta reisi) Abdullah b. Abdurrahman tarafından Bağdat'a haber verilince Mengü'nün üzerine asker yollandı; Mengü Çür şehir yakınlarındaki kalelerden birine sığındı, ancak yakalanıp Bağdat'a gönderildi.

Arap hilâfetinin sarsıldığı dönemlerde, IX. yüzyılın sonlarında Erdebil Sâcoğulları'nın kurduğu emirliğin merkezi oldu. Erdebil'de kesilmiş ve bugüne ulaşmış ilk dirhem bu yıllara (286/899) aittir. Büyük Selçuklular devrinin sonlarında Erdebil ve çevresi Azerbaycan Atabegleri'ne tâbi bulunuyordu. Kaynaklarda belirtildiğine göre Erdebil X ve XII. yüzyıllarda iktisadî ve içtimâî bakımdan gelişmiş bir şehir durumundaydı. İstahrî, şehrin surları içinde narin bir kalesi olduğunu ve etrafında da ribât bulunduğunu yazar. Erdebil'de yaşayan zenaat erbabının imal ettiği başlıca eşyalar ağaçtan yapılmış kap kakak, halı, kumaş ve elbiseden ibaretti.

XIII. yüzyılın başlarında Erdebil şehri sakinleri birbiri ardınca iki facia yaşadı. 1209 veya 1210 yılında Gürcü ordusu Erdebil'e saldırarak yerli sultani katletti ve ailesini esir edip 12.000'e yakın müslümanı öldürdü. Ermeni ve Gürcü tarihçilerinin yazdığına göre şehir camiiine sığınan din adamları ve zenginler diri diri yakıldılar. Şehir on yıl kadar sonra da Moğol istilâsına uğradı. Moğollar'dan kaçıp 617'de (1220) Horasan'dan Erdebil'e sığınan Yâkût el-Hamevî, şehri terkettikten kısa bir süre sonra Moğollar'ın oraya da saldırdıklarını yazar. Şehri zapteden Moğollar burayı baştan başa yıkıp yıkarak büyük bir katliam yapmışlar, ancak şehir kısa zamanda yeniden kurulmuş ve Yâkût'a göre öncekinden daha mâmur hale gelmiştir.

Erdebil 697'de (1298), İlhanlı Gazan Mahmud Han'ın en yakın adamlarından biri olan Vezir Reşîdüddin'in oğullarından Emîr Muhammed'in valiliği döneminde Azerbaycan'ın en gelişmiş bölgelerinden biriydi. *Mektûbât-ı Reşîdüddîn*'de, bu sıralarda Erdebil'deki Şeyh

Erdebil'in XVIII. yüzyılın ortalarındaki durumunu gösteren bir gravür (A. Olearius, s. 460-461)

Safiyüddin-i Erdebilî'nin kurucusu olduğu süfi ocağının bölgenin mânevî hayatında önemli bir yer tuttuğu, Gazan Han'ın ve vezirinin onun faaliyetlerini destekledikleri belirtilmektedir. 1334'te vefat eden Safiyüddin Erdebil'deki dergâhının avlusuna defnedilerek sonradan kabri üstüne türbe, yanına da yeni bir cami yapıldı. Şeyh Safiyüddin ve müridleri Şâfî mezhebine mensup olmakla birlikte tarikat daha sonraları Şîî bir temâyül kazanmış ve türbesi Şîî ziyaretgâhı haline dönüşmüştür.

Safevî Devleti kurulunca Şeyh Safiyüddin ziyaretgâhına daha da önem verildi ve Erdebil yeni devletin dinî ve siyasi merkezi haline geldi. Bu dönemde Erdebil'deki dergâhın mütevelliliği en yüksek derecedeki devlet adamlarının elindeydi. Ocağın vakıfları arasında Azerbaycan'da kırk köy, Erdebil'de 200 ev, dokuz hamam, sekiz kervansaray, Kayseriye adlı bir kapalı çarşı, 100 dükkân vb. bulunuyordu. Erdebil'in gelişmesini sağlayan esas sebeplerden biri, Ortaçağ'da bölgenin milletlerarası ticaretle en önemli paya sahip olan ipeğin ihraç yolları üzerinde yer almasıydı. Erdebil yoluyla Anadolu'ya giden ipekten alınan gümrük resmi, Şeyh Safiyüddin ocağının en önemli gelir kaynağını teşkil ediyordu. Safevî Devleti'nin çöküş döneminde Osmanlılar'la Ruslar'ın Gılân ve Erdebil'i ele geçirme çabaları bölgenin ipek ticaretindeki önemiyle izah edilebilir.

1590'da Osmanlı-İran antlaşması gerçekleşince iki devlet arasındaki sınır Erdebil yakınlarından geçiyordu. Şah Abbas 1603'te Osmanlılar'a karşı giriştiği mücadele sonucunda 1590'da kaybettiği toprakları geri aldı. 1612'de imzalanan yeni antlaşma ile geri alınan bölgelerin İran arazisi olduğu kabul edildi; ancak Safevîler'in her yıl Osmanlılar'a 200 yük ipek vermesi garanti altına alınmıştı. Safevî Devleti'nin son yıllarında Kafkasya'da Osmanlı-Rus rekabeti şiddetlendi ve 1725 sonbaharında Osmanlı kuvvetleri Erdebil'e girdi. Ancak 1730'da Nâdir Şah Erdebil'i geri aldığı gibi Osmanlılar'ı İran Azerbaycanı ile Hemedan ve Kirmanşah'tan çıkmaya mecbur etti. Erdebil'in iktisadî ve içtimâî durumu bu dönemde çok kötüleşmişti. İran'a giden Rus elçisi Golitsin'in doktoru Lerch, 1734'te yol kayıtlarında Erdebil'den tamamiyle yağmalanmış harap bir şehir olarak söz etmektedir.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da müstakil veya yarı müstakil han-

lıkların kurulduğu dönemde Erdebil bir hanlık merkezi olmuş, iktisadî hayat yeniden canlanmış, ipek, yün, pamuklu kumaşlar, deri imali ve ticareti gittikçe yaygınlık kazanmıştı. Kuba Hanı Feth Ali Han 1784 yazında âni bir saldırı ile burayı zaptettiyse de Ruslar'ın kendisini desteklememesi üzerine geri çekildi.

XIX. yüzyıl başlarında nüfusu azalan Erdebil 1813'te 4000 civarında bir nüfusa sahipti. Bundan on yıl sonra, Rus işgalinden önce burada 500-600 aile (yaklaşık 3000 kişi) bulunuyordu. Bu dönemdeki Rus-İran savaşları şehre büyük bir darbe vurdu. Şehir 1828 Şubatında Ruslar tarafından işgal edildi; Şeyh Safiyüddin ziyaretgâhının kütüphanesinde ve türbedeki bazı sanat eserleri ve özellikle el yazması kitaplar Rus Generali Paskeviç'in emriyle Petersburg'a gönderildi.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Erdebil'in İran ekonomisindeki yeri giderek kuvvetlenmeye başlamıştı. Bu sıralarda şehirde 100 kadar demirci, yirmi bakırcı, yetmişden fazla kalpak ve elbise imalât-hanesiyle 12.000 kadar da dükkân bulunuyordu. Erdebil ve civarındaki halkın bir kısmı, "çarvadarlık" olarak adlandırılan ticarî kervanları işletmek ve bu amaçla deve beslemekle de uğraşıyordu. Ancak şehrin en zengin kesimini büyük toprak sahipleri (mülkdar, erbâb) teşkil ediyor, bunlar arasında din adamları, devlet memurları ve aşiret reisleri başta geliyordu.

I. Dünya Savaşı sonrasında Erdebil halkının çoğunluğunu Azerî Türkleri oluşturuyordu ve nüfusu da 20.000'i aşmıştı. Rızâ Şah'ın idaresi sırasında (1925-1941) Erdebil'in iktisadî ve siyasi önemi azaldı, giderek ülkenin az gelişmiş bölgelerinden biri haline geldi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise şehirde ancak bir mensucat fabrikası ile birkaç keçe, kelim ve deri işletmesi kaldı. Şehrin nüfusu 1956'da 66.000'e yaklaşıyordu. 1970'li yıllarda petrol ihracatının sağladığı gelirin hızla artmasıyla şehrin ekonomik ve sosyal durumunda olumlu yönde değişiklikler oldu. Şehir fizikî bakımdan giderek büyüdü, yeni mahalleler kuruldu, sınaî ve ticarî faaliyetler süratle gelişti. Ancak yeni sanayi işletmelerinin çoğu kimyevî malzeme, plastik eşya, deri, otomobil yedek parçaları, Alman gümüşünden mutfak eşyası imal eden küçük tesisler durumundadır. Şehrin nüfusu 1976'da 147.404'e, 1986'da 281.973'e ulaşmıştır.

Şeyh Safiyüddin'in türbe ve caminden başka tarihi Selçuklu dönemine kadar uzanan ve büyük bir kısmı harap olan Mescid-i Câmî' de Erdebil'in önemli mimari yapılarındandır. Şehirde ayrıca seksenden fazla mescid ve türbe ile üç medrese bulunmaktadır.

Erdebil'de yetişen veya oraya nisbet edilen birçok âlim, edip, muhaddis ve mutasavvıf vardır. Bunların en meşhurları arasında, Şeyh Safiyüddin'den başka tanınmış mutasavvıflardan Ebû Zür'a Abdülvehhâb b. Muhammed b. Eyyüb el-Erdebilî ile (ö. 415/1024) Hâce Ali Erdebilî (ö. 832/1429), fıkıh âlimlerinden Yûsuf b. İbrâhim el-Erdebilî (ö. 779/1377 [?]), kelâmcılardan da Ahmed b. Muhammed el-Erdebilî (ö. 993/1585) anılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 467, 468, 473; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 181; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 334-335, 347; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 142, 394; Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 177; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 145-146; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 291-292; Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (Stran-ge), s. 80-81, 180-181, 196, 222, 285; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, 334-336; *Persia in A.D. 1478-1490. An Abridged Translation of Faḍlullâh b. Ruzbihân Khunji's-Târikh-i 'Âlam-ârâ-yi Aminî* (trc. V. Minorsky), London 1957; A. Olearius, *Adam Olearii Aussführliche Beschreibung der Kundbaren Reisse nach Mäscow und Persien*, Scherswig 1671, s. 452-468; Muhammed Takî Han Hekîm, *Genc-i Dâniş* (nşr. Muhammed Ali Sütî — Cemşid Keyânfer), Tahran 1366 hş., s. 48-51; *Letters of Rashîd al-din Faḍl Allâh* (nşr. Han Bahâdur Muhammed Şâfî), Lahore 1947; Bâbâ Seferî, *Erdebil der Güzergâh-ı Târîh*, Tahran 1350-53/1971-74, I-II; J. Morier, *A Second Journey Through Persia*, London 1818, s. 250 vd.; Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Safawids: Si'izm, Süfizm and the Gulât*, Wiesbaden 1972, s. 43-51; T. Richard, *Pasture and Politics: Economics, conflict and ritual among Sahahsevan nomads of Northwestern Iran*, London 1979, tür.yer.; M. Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan)*, Berlin 1982; Abdülhüseyn Saîdiyân, *Serzemîn ü merdumi İran*, Tahran 1369 hş., s. 288-296; Azîz Devletâbâdi, "Sü-hanverân-ı Erdebil", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât u 'Ulûm-i İnsânî*, II/86, Tebriz 1347 hş., s. 199-214; Dâryuş Behâzîn, "Erdebil", *Berestihâ-yı Târîhî*, XI/5 (66), Tahran 1976-77, s. 1-24; Dihhudâ, *Luḡatnâme*, III, 1690-1692; Mirza Bala, "Erdebil", *İA*, IV, 288-293; R. N. Frye, "Ardabil", *EI²* (İng.), I, 625-626; C. E. Bosworth v.dğr., "Ardabil", *EIr*, II, 357-364.

ALİYEV SALİH MUHAMMEDOĞLU

ERDEBİL SÜFİLERİ

(bk. SAFEVİYYE).